

СУЧАСНІ НАПРЯМКИ, ПРИНЦИПИ Й ПАРАДИГМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДОКТРИНИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ

CURRENT DIRECTIONS, PRINCIPLES, AND PARADIGMS OF THE SOCIAL DOCTRINE OF THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE

Постановка проблеми. Відомо, що не лише світська наука, але й богослів'я з року в рік дедалі більше ускладнюється: розширюється проблемне поле досліджень, зростає обсяг інформації, яку священнослужителям і богословам обов'язково потрібно засвоїти, щоб зрозуміти специфіку та проблеми сучасного глобального світу.

Попри величезні книжкові полиці університетів Європи та США, плідну працю численних науково-дослідних центрів світу, сьогодні, як і декілька століть тому, богословська наука видається нам захоплюючою, містичною, непізнаною таїною зустрічі людини з Богом. Теологія розкриває глибокі сенси, дозволяє багаторівневе осягнення буття, вона цілковито захоплює людину.

Зауважимо, що ще якихось тридцять років тому до української богословської науки долучалися лише десятки людей, нині ж

Висвітлено теоретико-методологічні засади соціальної доктрини Православної Церкви України, питання якої набувають важливого значення у контексті церковно-державного діалогу, інформаційної, просвітницької, комунікативної й соціальної місії українського православ'я. Запропоновано теоретичне окреслення поняття «соціальна доктрина», що дає можливість систематизувати основні концепції та підходи до визначення змісту доктрини, схарактеризувати практично-прикладний характер її реалізації у різних сферах церковного та суспільного життя.

Детально розглянуто наукові підходи й парадигми дослідження соціального вчення православ'я. На сучасному етапі розвитку Української держави через політичні й соціальні проблеми глобального світу, культурну

* Аспірант Київської православної богословської академії.

** Post-graduate student of Kyiv Orthodox Theological Academy.

таких — сотні щороку. Це сприяє розвитку соціальної доктрини Православної Церкви України, що, у свою чергу, спричинює позитивні перетворення життя церковних парафій (наука, місія, соціальне служіння, освіта, капеланство).

Вражає позитивний вплив богослів'я на становлення й розвиток місії Православної Церкви, але особливо — на повсякденне життя православних християн. Богослов'я Церкви в прямому сенсі створює нову атмосферу ціннісного пізнання та освоєння світу. Зокрема, саме в Україні спостерігається інтенсивний процес проникнення проблемних питань історії Церкви, канонічного права, богослов'я, соціального вчення християнства в освіту, політику, культуру, бізнес і навіть у державне управління, а представників православного духовенства, богословів, експертів у питаннях релігії можна почути на телебаченні, радіо, в університеті і школі. Богослови привносять у ці сфери громадського життя нові моделі комунікації, здійснюють синтез традиції та інновацій, забезпечують есхатологічне прогнозування процесів становлення, розвитку і результатів багатогранної людської життєдіяльності.

Із кожним роком у міру входження Православної Церкви в життя сучасного суспільства формулювати соціальне вчення стає дедалі складніше. Це неминуче призводить до ускладнення методології та методів пізнання соціальної доктрини Церкви. Для того щоб досягнути цю

напруженість у суспільстві зростає потреба інтегрувати соціальну думку Православної Церкви та наукові пошуки соціології, філософії й політології.

Ключові слова: *Православна Церква України, соціальна доктрина, комунікація, держава, соціальне вчення Церкви, парадигма, місія, принципи.*

This article covers the theoretical and methodological foundations of the social doctrine of the Orthodox Church of Ukraine (OCU), as its matters are increasingly gaining importance in the context of the dialogue between the Church and the State, as well as the informational, educational, communicative, and social mission of the Ukrainian Orthodox Christianity. Within it, the notion of social doctrine is theoretically identified to enable the classification of the basic concepts and approaches to defining the doctrine's substance and characterization of the practical and applied aspects of its implementation in various areas of social and church life. Also, proofs are provided in favor of the fact that the development of the OCU's social doctrine has substantially transformed the life of the Church's parishes (studies, mission, social service, education, chaplains).

The article aims to provide a comprehensive analysis of as well as to sum up and classify the theoretical study approaches to the OCU's social doctrine. It provides an insight into the substance and nature of the social doctrine of the Orthodox Church

багатогранну проблему суперечливим інтелектуальним інструментарієм сучасної науки, потрібна постійна й системна праця богословів і православного духовенства на ниві діалогу між релігією та наукою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питання взаємозв'язку духовних цінностей людства і соціального вчення православ'я у світовій науковій думці має тисячолітню традицію, починаючи з класичних праць святих отців Православної Церкви. Виклики сучасного світу спричинили формування нового бачення історії ПЦУ, геополітики, культури і соціальної дійсності, що мотивує православних ієрархів, богословів, світських науковців до пошуку новітніх методів богословського осмислення глобалізаційних процесів.

Методологічною базою для розвитку соціального вчення Православної Церкви України стали такі документи: «Церква і світ на початку третього тисячоліття: Декларація Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату» [Церква і світ на початку третього тисячоліття, 2023], «Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви» [Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви, 2016], які демонструють кардинальну зміну у ставленні ПЦУ до світу, людини, держави, нації, культури, економіки й місії християнства. Вагомий вплив на формування й розвиток соціальної доктрини ПЦУ мав документ Константинопольської Право-

of Ukraine; distinguishes the basic paradigms of theological thinking and concepts of Christian social thinking; defines and describes the key approaches to understanding the social doctrine of the Orthodox Church of Ukraine; and classifies the main features of the Church's social doctrine as a system of theological knowledge.

The article also proves that Orthodox theology is so complex, multifaceted, and ambitious that it can be exposed to scientific scrutiny itself. The Church's social doctrine is defined as a complex theological system and a multi-level area of the Church's activity aimed at identifying and implementing Christianity's mission. Also, Christian theology's axiological substance, nature, and structure are determined in relation to other secular sciences. Furthermore, the author analyzes theoretical and practical factors and determinants of the spiritual renewal of the OCU's social thought, paying particular attention to the axiological aspects of humanity's civilizational development in the context of the Christian belief system.

The article includes an in-depth look at the scientific approaches and paradigms within the studies of Christianity's social doctrine. Finally, it establishes that at the current stage of the Ukrainian stage's development, political and social problems in the world at large and cultural tensions within the Ukrainian society increasingly call for integrating the OCU's social thought and scientific research in the fields of sociology, philosophy, and political science.

славної Церкви «За життя світу» [За життя світу, 2023].

Особливе значення для опрацювання цілого спектра державницьких, культурологічних, національних, історичних і суто богословських проблем, пов'язаних із сучасним соціальним поступом та місцем Православної Церкви України в умовах боротьби за свободу, незалежність, самостійність, демократію Української держави і суспільно-політичних реалій глобального світу мають проповіді, бесіди, звернення, промови, інтерв'ю Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія [Епіфаній (Думенко), митр. 2022].

Окремий блок у дослідженні теорії соціального вчення християнської Церкви становлять праці релігієзнавців, у яких досліджується взаємозв'язок державотворчих, церковних, історичних, соціальних і культурних процесів, а саме публікації В. Бліхара [Бліхар, 2009], В. Єленського [Єленський, 2013], А. Колодного [Колодний, 2017], П. Кралюка [Кралюк, 2017], Л. Филипович [Филипович, 2016], О. Сагана [Саган, 2019] та ін.

Осмислення сучасного церковно-історичного та релігійно-національного розвитку, що відбувається на тлі державотворчих та суспільно-політичних процесів в Україні, неможливе без опрацювання історичних візій прот. В. Клоса, прот. Ю. Мицика, Д. Гордієнко, І. Преловської [Історія Української Православної Церкви, 2018].

Науково обґрунтовані теологічні рефлексії з питань патрології, літургійного богослов'я, екуменічної діяльності та місійної справи українського православ'я демонструють архієп. Ігор (Ісіченко) [Ігор (Ісіченко), архієп., 2020], архим. Кирило (Говорун) [Кирило (Говорун), архим., 2019], прот. Б. Гулямов [Гулямов, 2020], прот. А. Дудченко [Дудченко А., прот., 2021], прот. Г. Коваленко [Коваленко, 2019], диякон М. Денисенко [Денисенко М., дияк., 2019], А. Богданенко [Богданенко, Мартишин, 2022], А. Денисенко [Денисенко, 2019], М. Димид, [Димид, 2020], М. Лозова [Лозова, 2023], Д. Мартишин [Мартишин, 2019], Г. Христокін [Христокін, 2019].

Праці зарубіжних світських науковців Гелен Плакроуз [Плакроуз, Ліндсей, 2022], Джеймса Ліндсея [Плакроуз, Ліндсей, 2022] і теологів Джона Мілбанка [Мілбанк, 2022], Джошуа Т. Серля [Джошуа, 2020] у проблематиці «християнство — суспільство — культура — сучасний глобальний світ», що актуалізують теологічну думку і встановлюють конструктивний діалог

Keywords: *Orthodox Church of Ukraine, communication, State, the Church's social doctrine, doctrine, paradigm, mission, principles.*

між релігійними інститутами та інтелектуалами постмодернізму, посідають окреме місце в цьому блоці.

Мета статті – узагальнення науково-теоретичних підходів до соціального вчення (доктрини) Православної Церкви України. Досягнення мети передбачало реалізацію таких **завдань**:

- схарактеризувати зміст і сутність соціальної доктрини Православної Церкви України;
- визначити та описати ключові підходи до розуміння соціальної доктрини Православної Церкви України;
- систематизувати основні ознаки соціальної доктрини Церкви як системи наукових богословських знань;
- визначити й проаналізувати основні парадигми богословського мислення і концептів соціальної думки християнства.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що соціальна доктрина Церкви являє собою розгорнуту систему емпіричних і теоретичних, фундаментальних і прикладних, дисциплінарних і доктринальних, формальних та змістових, строгих і нестрогих, описових і пояснювальних, якісних і кількісних пізнавальних методів сучасної науки. Саме християнська теологія визначає єдину сутнісну об'єднувальну мету для цих методів, надає їм своєрідної фінальності (есхатологія). Остання забезпечує монолітність, внутрішню цілісність богословської науки і разом з тим її відкритість, унікальність та своєрідність у сучасній культурі, оскільки саме теологія розкриває об'єктивні релігійні закони та задуми Творця.

Поняття «соціальна доктрина» вперше з'явилося в богословській католицькій літературі і зумовило появу нових парадигм, концепцій, а отже, нових монографій, навчальних посібників і підручників із соціального вчення християнства. У результаті з'явилася нова навчально-богословська дисципліна – соціальне вчення Церкви.

Соціальна доктрина Православної Церкви водночас відіграє роль матриці для богословських досліджень, дозволяє розцінювати науку як різновид не інструментальної, а субстанційної ідеології. Адже сучасне наукове знання характеризується розмаїттям форм ідейного, ціннісного та сенсорного змісту.

Поняття «соціальна доктрина» і «соціальне вчення» включає:

- сукупність ідейно-політичних, соціальних та етичних концепцій, розроблених церковними ієрархами, християнськими богословами, релігійними мислителями й філософами;

- формулювання результатів поглибленого теологічного осмислення складної дійсності людського існування в суспільстві й міжнародному контексті, здійсненого у світлі християнської віри й церковної традиції;
- сукупність богословських поглядів на Церкву, суспільство, державу, людину, місію та найрізноманітніші проблеми буття суспільства, які поступово структурувалися в офіційних документах Церкви (у католицизмі, православ'ї, протестантизмі) [Богданенко, Мартишин, 2022, с. 8-9].

Отже, найважливішими ознаками поняття «соціальна доктрина Церкви» є:

- наявність стрункої системи накопичених упродовж історії християнства соціальних знань;
- об'єктивність знань про життя Церкви, держави й суспільства;
- довговічність цієї системи.

Богословська наука настільки складна й різноманітна, що сама стала об'єктом наукового вивчення. Ми вже зауважували, що соціальна доктрина Церкви — це складно організована богословська система, багаторівнева сфера діяльності Церкви, спрямована на виявлення та реалізацію місії християнства.

Наукова діяльність Православної Церкви України в галузі соціальної доктрини являє собою сукупність досліджень і розробок (документи, концепції), організаційних і забезпечувальних заходів (проповіді, конференції, круглі столи, лекції, бесіди), які сприяють розвитку основних напрямків богослов'я в інтересах Церкви, суспільства та Української держави. Ця діяльність включає в себе:

- планування й організацію досліджень у духовних школах та університетах;
- проведення фундаментальних, пошукових і прикладних досліджень (кафедри, центри);
- упровадження результатів наукових досліджень у церковно-парафіяльну практику;
- підготовку наукових і науково-педагогічних кадрів;
- науково-інформаційну та видавничу діяльність;
- налагодження й розвиток наукових зв'язків із національними та зарубіжними науковими організаціями й спільнотами.

Процеси глобалізації, нові виклики сучасного світу вимагають від церковних ієрархів, священнослужителів і мирян дедалі ефективніших підходів до соціальної доктрини Православ-

ної Церкви. Адже кожна парадигма і принципи теологічного мислення диктують певні характерні способи сприйняття Бога, Церкви, світу й людини.

Принципи, отже, – це своєрідні інтелектуальні дороговкази і духовно-соціальні вектори пізнання світу. У процесі вивчення соціальної доктрини ПЦУ вони орієнтують і спрямовують теолога. Крім того, правильно обраний та науково обґрунтований принцип осмислення основних аспектів соціального вчення Церкви є джерелом для нових богословських ідей та оригінальних рішень. До таких принципів належать принципи реалізму, співпраці, прагматизму, гуманності, інтеграції, етичності тощо.

Згідно із соціальною доктриною Православної Церкви України, динамічний розвиток українського суспільства та Української держави дедалі більше залежатиме від розвитку богословської науки. Отже, потрібні серйозні зміни в комунікативній політиці ПЦУ та у взаєминах релігійних організацій і суспільства. Необхідно змінити саму систему української богословської науки, надавши більшої свободи церковним ієрархам, богословам, теологам і науковим колективам у питанні діалогу церковної й світської наук. Велике значення в цьому плані має обговорення нових богословських підходів до соціальної проблематики в працях державотворчого спрямування, у яких опрацьовуються теоретичні проблеми сучасної соціології. Якісно нові підходи до визначення сутності соціальної доктрини Православної Церкви України, її ролі в процесі державотворення вимагають подальшого наукового теологічного дослідження.

Соціальна доктрина ПЦУ має стати важливим фактором оновлення українського суспільства. Потрібно всіляко підтримувати органічну інтеграцію Церкви і суспільства, богослов'я та інноваційних досліджень світської науки, що відбувається у своєрідних наукових лабораторіях, якими є науково-дослідні центри, університетські кафедри, бібліотеки, ЗМІ (інтернет-технології, інформаційні технології) тощо.

Зростання масштабів соціального вчення християнства, розвиток його методів, форм організації життя українського православ'я, входження Церкви в різні сфери життя українського суспільства приводить до швидкого розвитку інтелектуальної складової богословської науки. Соціальна доктрина Церкви — це складна інтегральна галузь богослов'я, яка об'єднує знання всіх гуманітарних наук у контексті реалізації священної місії Церкви, а насамперед богословське та соціологічне знання про суспільство.

Сьогодні від священника, крім високої моральності, бездоганної чесності та істинно православної духовності, вимагається ще й здатність говорити мовою сучасної людини, допомагати у вирішенні найскладніших проблем, які ставить перед вірянами сучасний глобальний світ.

Як влучно зауважує С. Джошуа, «богослов'ю у постхристиянському світі потрібні не енергійні помаху руками, а нові крила» [Джошуа, 2020, с. 107]. Соціальне вчення Церкви має один смисловий центр – зверненість до Бога, еклезиології, християнської антропології, психології та духовно-моральних аспектів християнства. Дж. Мілбанк зазначає: «Ідеться про те, що все богослов'я має знову зрозуміти себе як своєрідну «християнську соціологію», тобто як експлікацію певної соціолінгвістичної практики або як постійний переказ цієї практики, як вона історично розвивалася. Завданням такого богослов'я є не апологетика і навіть не полеміка. Вона радше полягає в тому, щоб звіщати християнський *mythos*, знову проголошувати християнський *logos* і знову закликати до християнського *praxis*'у у спосіб, який відроджував би їх свіжість та оригінальність. Це богослов'я має, таким чином, виражати особливість християнства, щоб виявилась вся його незвичайність» [Мілбанк, 2022, с. 598].

Як бачимо, цей автор говорить про певні актуальні акценти в соціальній думці християнства:

- пошук правдивої та об'єктивної історії Церкви;
- вдумлива богословська відповідь на питання про віру й релігію;
- богословська свобода церковних досліджень, не обмежена ієрархічними принципами «благословення», що дає змогу богослову займатися науковими пошуками, критичним аналізом та богословською рефлексією;
- формування наукової методології богослов'я (постановка проблеми, розв'язання суперечностей, дослідження, аналіз, актуальність, дискусія, перспективи науки);
- діалог релігії та науки як партнерські стосунки богословів і представників світської науки.

Соціальне вчення (доктрина) Церкви потребує оновлення й актуалізації. Християнин не зобов'язаний свято й сліпо вірити в історію, минуле та постанови «священної влади». Прот. Б. Гулямов зауважує: «Сьогодні спільнотність апостольської Церкви як певний конкретний ідеал спонукає Православну Церкву до оновлення, до мінімізації впливу ідей «священної влади»,

ієрархії, до максимально повного прояву елементів мережевої спільнотності та громадянської солідарності» [Гулямов, 2020, с. 96]. Осягаючи Бога, живучи в Церкві, вивчаючи богослов'я, християнин постійно навчається, розвивається та рухається вперед в осягненні світу. Але така наукова динаміка не має нічого спільного із забуванням напам'ять молитов, церковного катехізису, підручників із догматики або історії Церкви.

Не секрет, що багато аспектів сучасної православної думки як у плані змісту, так і в плані форми зорієнтовані на середньовічну чи стародавню Церкву. Виходить, начебто догматична полеміка епохи Вселенських Соборів, політичні проблеми Візантії сьогодні ближчі серцю православного християнина, ніж реальні проблеми глобалізації та переформатування світу.

Визнаємо, що багато православних церковних ієрархів світу ставлять собі за мету відновлення богослов'я глибокої давнини, виявляючи консерватизм і будуючи певну «громадянську релігію». Фактично в такій богословській парадигмі йдеться передусім не про нову та радісну добру звістку оновлення світу у Христі, а про консервативну доктрину, церковний закон, моральну систему покарань, накладених Церквою на людину, яка згрішила.

Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Епіфаній також говорить про цю проблему: «Для Православ'я притаманний певний консерватизм, ми звикли вивіряти своє церковне життя традицією. Але вірність традиції без пророчої відваги «творити нове» — це шлях в нікуди, шлях до музеєфікації Православ'я, перетворення його на музей старожитностей... Сучасне грецьке Православ'я набагато ближче Україні від нинішнього російського Православ'я. Сучасне грецьке Православ'я — живе та динамічне, а Православ'я, яке панує сьогодні в Росії, перебуває у стані кризи та часом нагадує не церковну спільноту, а громадянську релігію, яка складається з елементів християнського вчення та політичної ідеології [Епіфаній (Думенко), митр. 2022, с. 23; 27].

Отже, богослов'я Церкви — це не цитати в підручнику з догматики та морального богослов'я. Богослов'я — це всебічні критичні роздуми над основами християнського віровчення, яке стосується питань існування Бога, Церкви, людини й розвитку суспільства. Наголосимо, що пастирське служіння християнства здійснюється заради кожної окремої людської особистості та цілого суспільства. Тому соціальне вчення Церкви має дві моделі: 1) академічну — як методика, методологію, систему і

концепти осмислення життя суспільства та 2) основоположні духовні ідеї спасіння людської особистості і реальне становище людини перед лицем Бога.

Зауважимо, що справжній християнський богослов завжди наділений невгамовною жагою знань, ґрунтовною освітою та неймовірною творчою силою, а головне — бажанням примирити богословську думку християнства із сучасною наукою. Тому християнська теологія володіє універсальним духом конструктивізму й цілісності, вона в усьому вміє віднаходити цінну, вічну, змістовну та ціннісну основу людського буття. «Богослови — не коментатори теперішнього світу, а картографи вічності. Богослов'я — це пристрасний пошук істини, який передбачає застосування критичних здібностей і здатності уяви задля творчого перетворення й удосконалення життя», — зауважує С. Джошуа [Джошуа, 2020, с. 109]. Вся історія Церкви сповнена прагнення богословів критично, але водночас конструктивно переробити історичні підходи та ідеї, що існували раніше, включаючи античну філософію та язичницькі концепти пізнання світу. Архим. Кирило (Говорун) застерігає: «Богослов'я та ідеологія інколи виглядають двійнятами. Причина в тому, що на початку модерної доби ідеологія виникла як паросток богослов'я. Від нього ідеологія успадкувала вірність невидимому і здатність захоплювати маси своїм вченням. Різниця ж полягає у тому, що для богослов'я невидимим є нестворений Бог, а для ідеології це світ ідей, породжених людським розумом. Богослов'я веде маси до Бога у вічності, а ідеологія — до тимчасових політичних і соціальних цілей» [Кирило (Говорун), архім., 2019, с. 19].

Висновки. Найважливіший аспект соціальної думки полягає в тому, що християни є активними учасниками не лише богослужіння, таїнств, а й місії Церкви в сучасному світі. Церква нагадує, що людина покликана до взаємодії та комунікації в усіх напрямках цієї місії. Саме людина (індивідуальна особистість) є сполучною ланкою між Богом і людством. Ця її особлива роль зумовлена подвійною людською природою, яка складається з душі й тіла. Духовна риса людини проявляється у її здатності думати, виявляти волю і любити, тоді як її тілесна риса — у здатності бути учасником реального земного світу, у якому вона живе та з допомогою якого виражає свої здібності (творчість, професійна діяльність, місія), пов'язані з її духовною природою. Попри наявність певного конфлікту між різноманітними виявами цих двох вимірів буття людини (неба і землі),

роль людства як мікрокосму — спрямувати два людські виміри (душу й тіло) в річище плідної взаємодії з Богом.

Із богословського погляду, Церква є посередником між суспільством і Богом. Саме соціальне вчення Православної Церкви України розглядає християнське богослов'я та світську науку як єдине ціле. У соціальній доктрині ПЦУ поєднуються ідеї теології, політології, соціології, державного управління і процеси глобалізації.

Поза релігійною метафізичною перспективою суспільства людину важко захистити від нігілістичного світогляду та абсолютизму. Богослов'я Церкви послідовно працює з явищами секуляризму, які є наслідками глобалізації, не залишаючи поза увагою атеїзм, нігілізм, агностицизм. Церква намагається знайти аргументи проти негативного впливу глобалізації, водночас даючи відповіді на проблеми глобального світу.

Соціальна доктрина Православної Церкви України акцентує увагу дослідника на тому, що не можна відокремлювати християнство і світ (суспільство), оскільки перспектива священної місії Церкви вимагає, щоб істина Христа була доступною всьому світові. Православна Церква України є реальною опозицією злу, неправді, проповідуючи домінування соборності, єдності, християнської добротності. Церква провідує існування духовного шляху до людського процвітання та економічної справедливості, що ґрунтується на моральних координатах християнства. Таким чином, боротьба між релятивізмом і християнською вірою стає конкретною духовною битвою, яка стосується не лише релігійної свободи, але й принципово пов'язана з питаннями глобалізації, культури, світогляду і перспектив науки. На сьогодні завдання соціальної доктрини Церкви полягає в тому, щоб наново переосмислити з християнського погляду політику, економіку, педагогіку, культуру, науку і мистецтво, а також і діяти православної спільноті по-новому. Ідеться не просто про повернення до схоластики, історії, аскетичної, яка домінувала в історії християнства. Дослідники мають і надалі це робити, але водночас ставити собі питання про те, чи богослов'я сьогодні є зрозумілим сучасній людині.

1. Бліхар В. С. Соціально-філософська проблематика у творчій спадщині митрополита Андрея Шептицького: [Монографія]. Київ : Край, 2009. 272 с.

2. Богданенко А. І., Мартишин Д. С. Християнські концепти державного управління: українське православ'я. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 96 с.

3. Гулямов Б. С. Сучасне соціальне вчення Константинопольського Патріархату. *Світний дискурс: Збірник наукових праць*. 2020. № 28(1). С. 90–98.

4. Денисенко А. Теологія визволення: ідеї, критика, перспективи. Київ: Дух і літера, 2019. 192 с.
5. Денисенко М. Православна Церква в Україні: Століття розділень. Київ: Дух і літера, 2019. 376 с.
6. Джошуа С. Богослов'я у постхристиянському світі / Пер. з англ. О. Панича. Київ: Дух і літера, 2020. 272 с.
7. Димид М. Богослов'я свободи: українська версія. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2020. 224 с.
8. Документи Святого і Великого Собору Православної Церкви. Київ: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, Дух і літера, 2016. 112 с.
9. Дудченко А., прот. Способи подання Святого Причастя у Православних Церквах під час пандемії. *Церква Христова: місія, традиції, сьогоднішня* / упор. прот. В. Вакін. Київ: Дух і літера, 2021. С. 23–34.
10. Епіфаній (Думенко), митр. Бесіди з Предстоятелем / упор. прот. Б. Гулямов. Ч. I. Київ: Синодальне видавничо-просвітницьке управління ПЦУ; Центр науково-богословських видавничих та просвітницьких проєктів святого апостола Андрія Первозванного, 2022. 72 с.
11. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ — початку ХХІ століття. Львів: Український католицький університет, 2013. 504 с.
12. За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви. Greek Orthodox Archdiocese of America. URL: https://risu.ua/za-zhyttya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoji-cerkvi_n103522 (дата звернення: 10.02.2023).
13. Ігор (Ісиченко), архієп. Понад бар'єрами: Доповіді харківського архієпископа УАПЦ в Паризькій єпархії УГКЦ (2016–2019). Львів: Свічадо, 2020. 112 с.
14. Гордієнко Д., Клас В., Мицик Ю., Преловська І. Історія Української Православної Церкви. Харків: Фоліо, 2018. 244 с.
15. Кирило (Говорун), архімандрит. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву. Київ: Дух і літера, 2019. 152 с.
16. Коваленко Ю. Відкрите Православ'я в його ідеї і реальності. Релігійна безпека/небезпека України. *Збірник наукових праць і матеріалів* / за ред. проф. А. Колодного. Київ: УАР, 2019. С. 149–155.
17. Колодний А. М. Релігійне життя України в особах його діячів і дослідників. Київ: Інтерсервіс, 2017. 740 с.
18. Крालюк П. М. Козацька міфологія України: творці та епігони. Харків: Фоліо, 2017. 394 с.
19. Лозова Л. Чому рецепція документу «За життя світу» важлива для України. Відкритий Православний Університет. URL: <https://oou.org.ua/2022/02/15/chomu-geszerpciya-dokumentu-za-zhyttya-svitu-vazhlyva-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 10.02.2023).
20. Мартишин Д. С. Соціальна доктрина православної церкви в державотворчих процесах України: теоретико-методологічні засади: монографія. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2019. 514 с.
21. Мартишин Д. С., Богданенко А. І. Соціальна присутність християн у сучасному світі. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 73 с.
22. Милбанк Джон. Теология и социальная теория: по ту сторону секулярного разума / пер. Кырлежева А. И., Узландера Д. А., под общ. ред. А. И. Кырлежева. Москва: Теозстетика, 2022. 736 с.
23. Плакроуз Гелен, Ліндсей Джеймс. Цинічні теорії про гендер, расу та ідентичність. І чому вони згубні для нас усіх / пер. з англ. О. Панич. Київ: Наш Формат, 2022. 368 с.
24. Саган О. Н. Православна Церква України: конститування та перспективи розвитку. Київ: 2019. 103 с.
25. Филипович Л. О. Культура релігійного життя. Вибрані праці. / упор. Г. Филипович, і ред. А. Колодний. Київ: УАР, 2016. 584 с.

26. Христокін Г. В. *Методологія православної теології*. Київ: «ПП «Фоліант», 2019. 502 с.

27. Церква і світ на початку третього тисячоліття: Декларація Ювілейного Помісного Собору Української Православної Церкви Київського Патріархату. РІСУ. Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (дата звернення: 12. 02. 2023).

1. Blikhar, V. S. (2009). *Sotsialno-filosofska problematyka u tvorchii spadshchyni mytropolyta Andreia Sheptytskoho* [Social-philosophical issues in the creative heritage of Metropolitan Andrey Sheptytskyi]. Kyiv: Krai [in Ukrainian].

2. Bohdanenko, A. I., Martyshyn, D. S. (2022). *Khrystyianski kontsepty derzhavnoho upravlinnia: ukrainske pravoslavia* [Christian concepts of state administration: Ukrainian Orthodoxy]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].

3. Huliimov, B. S. (2020). *Suchasne sotsialne vchennia Konstantynopolskoho Patriarkhatu* [Modern social teaching of the Patriarchate of Constantinople]. *Osvitniyi dyskurs – Educational discourse*, 28(1), 90–98 [in Ukrainian].

4. Denysenko, A. (2019). *Teolohiia vyzvolennia: idei, krytyka, perspektyvy* [Liberation theology: ideas, criticism, perspectives]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

5. Denysenko, M. (2019). *Pravoslavna Tserkva v Ukraini: Stolittia rozdilen* [The Orthodox Church in Ukraine: A century of divisions]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

6. Searle, J. (2020). *Bohoslovnia u postkhrystyianskomu sviti* [Theology after Christendom: Forming Prophets for a Post-Christian World]. (O. Panycha, Trans). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

7. Dymyd, M. (2020). *Bohoslovnia svobody: ukrainska versiiia* [Theology of freedom: Ukrainian version]. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainського katolytskoho universytetu [in Ukrainian].

8. *Dokumenty Sviatoho i Velykoho Soboru Pravoslavnoi Tserkvy* [Documents of the Holy and Great Council of the Orthodox Church]. (2016). Kyiv: Vidkrytyi Pravoslavnyi Universytet Sviatoi Sofii-Premudrosti, Dukh i litera [in Ukrainian].

9. Dudchenko, A. (2021). *Sposoby podannia Sviatoho Prychastia u Pravoslavnykh Tserkvakh pid chas pandemii* [Ways of offering the Holy Communion in Orthodox Churches during the pandemic]. *Tserkva Khrystova: misiia, tradytsii, sohodennia – Church of Christ: mission, traditions, present*. V. Vakin (Eds.). (pp. 23–34). Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].

10. Epifanii (Dumenko). (2022). *Besidy z Predstoiatелеm* [Conversations with the Primate]. B. Huliimov (Eds.). (Vol. 1). Kyiv: Synodalne vydavnycho-prosvitnytske upravlinnia PTsU; Tsentр naukovo-bohoslovskykh vydavnychkh ta prosvitnytskykh proektiv sviatoho apostola Andriia Pervozvannoho [in Ukrainian].

11. Yelenskyi, V. (2013). *Velyke povnennia: relihiia u hlobalnii politytsi ta mizhnarodnykh vidnosynakh kintsia XX - pochatku XXI stolittia* [The Great Return: Religion in Global Politics and International Relations of the Late 20th and Early 21st Centuries]. Lviv: Ukrainyskyi katolytskyi universytet [in Ukrainian].

12. *Za zhyttia svitu. Na shliakhu do sotsialnoho etosu Pravoslavnoi Tserkvy* [During the life of the world. On the way to the social ethos of the Orthodox Church]. www.goarch.org. Retrieved from https://risu.ua/za-zhittya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoi-cerkvi_n103522 (data zvernennia: 10.02.2023).

13. Ihor (Isichenko). (2020). *Ponad barieramy: Dopovidi kharkivskoho arkhiepyskopa UAPTs v Paryzkyi yeparkhii UHKTs (2016–2019)* [Over the barriers: Reports of the Archbishop of Kharkiv UAOC to the Paris Diocese of the UGCC (2016–2019)]. Lviv: Svichado [in Ukrainian].

14. Hordiienko, D., Klos, V., Mytsyk, Yu., Prelovska, I. (2018). *Istoriia Ukrainoski Pravoslavnoi Tserkvy* [History of the Ukrainian Orthodox Church]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

15. Kyrylo (Hovorun). (2019). Politychne pravoslavia: doktryna, shcho rozdilila Tserkvu [Political Orthodoxy: A Doctrine Dividing the Church]. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
16. Kovalenko, Yu. (2019). Vidkryte Pravoslav'ia v yoho idei i realnosti. Relihiina bezpeka/nebezpeka Ukrainy [Open Orthodoxy in its idea and reality. Religious security/danger of Ukraine]. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv – Collection of scientific works and materials. P. 149–155. [in Ukrainian].
17. Kolodnyi, A. M. (2017). Relihiine zhyttia Ukrainy v osobakh yoho diiachiv i doslidnykiv [Religious life of Ukraine in the persons of its figures and researchers]. Kyiv : Interservis [in Ukrainian].
18. Kraliuk, P. M. (2017). Kozatska mifolohiia Ukrainy: tvortsi ta epihony [Cossack mythology of Ukraine: creators and epigones]. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
19. Lozova, L. (2022). Chomu retseptsiia dokumentu «Za zhyttia svitu» vazhlyva dlia Ukrainy [Why the reception of the document «For the Life of the World» is important for Ukraine]. oou.org.ua. Retrieved from <https://oou.org.ua/2022/02/15/chomu-reczeczziya-dokumentu-za-zhyttya-svitu-vazhlyva-dlya-ukrayiny/> (data zvernennia: 10.02.23).
20. Martyshyn, D. S. (2019). Sotsialna doktryna pravoslavnoi tserkvy v derzhavotvorchkykh protsesakh Ukrainy: teoretyko-metodolohichni zasady [Social doctrine of the Orthodox Church in the state-building processes of Ukraine: theoretical and methodological foundations]. Kyiv: DP «Vydavnychiy dim «Personal» [in Ukrainian].
21. Martyshyn, D. S., Bohdanenko, A. I. (2023). Sotsialna prysutnist khrystyian u suchasnomu sviti [Social presence of Christians in the modern world]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].
22. Milbank, J. (2022). Teologii i sotsyalnaia teoriia: po tu storonu sekuliarnogo razuma [Theology and Social Theory: Beyond Secular Reason]. (A. I. Kyrlezheva, D. A. Uzlandera, Trans). A. I. Kyrlezheva (Eds.). Moscow: Teoestetyka [in Russian].
23. Pluckrose, H., Lindsay, J. (2022). Tsynichni teorii pro hender, rasu ta identychnist. I chomu vony zghubni dlia nas usikh [Cynical Theories: How Activist Scholarship Made Everything About Race, Gender, and Identity – and Why This Harms Everybody]. (O. Panych, Trans). Kyiv: Nash Format [in Ukrainian].
24. Sahan, O. N. (2019). Pravoslavna Tserkva Ukrainy: konstytuiuvannia ta perspektyvy rozvytku [The Orthodox Church of Ukraine: constitution and development prospects]. Kyiv [in Ukrainian].
25. Fylypovych, L. O. (2016). Kultura relihiinoho zhyttia. Vybrani pratsi [Culture of religious life. Selected works]. H. Fylypovych, A. Kolodnyi (Eds.). Kyiv: UAR [in Ukrainian].
26. Khrystokin, H. V. (2019). Metodolohiia pravoslavnoi teolohii [Methodology of Orthodox theology]. Kyiv: «PP «Foliant» [in Ukrainian].
27. Tserkva i svit na pochatku tretoho tysiacholittia: Deklaratsiia Yuvileinoho Pomisnogo Soboru Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy Kyivskoho Patriarkhatu [The Church and the World at the Beginning of the Third Millennium: Declaration of the Jubilee Local Council of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate]. risu.ua. Retrieved from https://risu.ua/cerkva-i-svit-na-pochatku-tretogo-tisyacholittya_n34612 (data zvernennia: 12.02.23).